

DE PSYCHOANALYSE EN DE MODERNITEIT

Antoine Mooij

Oudegracht, 315, NL-3511 PB Utrecht
Tel.: ++31/(0)30 23 13 373, awmmooij@worldonline.nl

Samenvatting: Dit artikel geeft een schets van de psychoanalyse als deel van de moderniteit en als deel uitmakend van de problematiek van de moderniteit. Het vertrekt van de impopulariteit van de psychoanalyse in de hedendaagse cultuur. Eerst wordt een omschrijving gegeven van een "psychoanalytisch minimum", dat gekenmerkt is door aandacht voor de innerlijke ervaring, voor verdeeldheid en conflict en voor het tekort. De tijd van dit moment wordt getypeerd als bepaald door een instrumentalisme en biologisme, een krachtig narcisme en een onmiddellijkheidsdenken. De hedendaagse cultuur is dan te zien als een eenzijdige verwerkelijking van de moderniteit. De moderniteit is gekenmerkt, zo wordt betoogd, door twee polen: de pool van instrumentaliteit en die van subjectiviteit (innerlijke ervaring, conflict en verdeeldheid en het tekort). De actuele betekenis van de psychoanalyse is gelegen in het feit dat zij de huidige tijd herinnert aan haar eenzijdigheid binnen de contouren van de moderniteit.

Sleutelwoorden: Psychoanalyse, Moderniteit, Waarden, Hermeneutiek, Instrumentalisme.

Ontvangen: 11 november 2004; **Aanvaard:** 22 februari 2005.

Inleiding

De plaats van de psychoanalyse in deze tijd is een geheel andere dan die welke zij nog kort geleden innam. Binnen de psychiatrie was zij een belangrijke bron van inzichten, binnen de wereld van de psychotherapie had zij aanzien en gangbare cultuurkritiek vond zij bij haar uitgangspunten die bruikbaar leken.

Dit is in korte tijd geheel veranderd. De psychoanalyse heeft aan maatschappelijk en wetenschappelijk aanzien ingeboet. Mogelijk heeft zij in haar bloeitijd te zeer verzuimd kritisch te kijken naar haar resultaten en haar grondslagen, zodat zij relatief weerloos blijkt bij tegenwind. De tegenstand van nu is krachtig en heeft te maken met het ontstaan van een cultureel klimaat dat weinig gunstig is voor de psychoanalyse. Hoewel het altijd gevaarlijk is om in algemene termen over een geestelijk klimaat te spreken, is dat in dit geval wel mogelijk.

Voldoende is de constatering dat er in de huidige cultuur een krachtige beweging gaande is, die op gespannen voet staat met het psychoanalytische gedachtegoed.

Psychoanalytisch gedachtegoed

Wat is de kern van dit psychoanalytische gedachtegoed?¹ Hoewel hierover uiteraard een voortdurende discussie gaande is, kan men misschien tot de formulering van een "psychoanalytisch minimum" komen.² Vertrekpunt is de overweging dat psychische stoornis uitdrukking kan zijn van een bepaalde manier van leven ofwel van een subjectieve positie die is *verkozen* en niet restloos herleidbaar is op een materieel of lichamelijk substraat. Om deze reden is de psychoanalyse als behandelvorm *open* en wordt de analysant of patiënt uitgenodigd zich vrij uit te spreken waarbij deze zo min mogelijk gestuurd moet worden. Hierbij is er veel aandacht voor de *betrekking* tussen de analyticus en de patiënt, aangezien deze in haar geschakeerdheid, naar psychoanalytische gedachtegang, de innerlijke belevingswereld weerspiegelt die mede gevormd is in de levensgeschiedenis. Deze benadering werkt door in het denken over psychische stoornis, waar de nadruk ligt op innerlijke conflicten die ten dele relationele conflicten weerspiegelen en vormgeven. In het denken over de verhouding van de mens tot de cultuur tenslotte ligt het accent op innerlijke verdeeldheid en de onvermijdelijkheid van conflicten. De psychoanalytische mensvisie staat daarom nadrukkelijk open voor de tragische kant van het leven. Zo bezien vormt de psychoanalyse niet een toetsbare theorie die door empirisch onderzoek weerlegd kan worden, maar biedt zij vooreerst een breed kader, waarin thema's aangereikt worden – verdeeldheid, afhankelijkheid van de ander, autonomie, geslachtsverschil, fantasma, onvervulbaarheid van het verlangen – die vervolgens in iedere behandeling of beschouwing geconcretiseerd moeten worden.

---

1. Dit artikel bevat enkele samenhangen die breder geschetst zijn in Mooij (2002: 13-35, 109-147; 2004: 190-213). De formuleringen gaan voor een deel daarop terug. Het centrale thema van dit artikel is, zoals uit de titel blijkt, de verwevenheid van de psychoanalyse met de moderniteit.

2. De term "psychoanalytisch minimum" is afkomstig van W.F. van Leeuwen (1973).

De tijd van nu

Wat zorgt voor krachtige tegenwind? Niet te bestrijden lijkt dat er thans een krachtig biologisch geaard denkklimaat heerst. Spraakmakend zijn de evolutionaire psychologie, gedragsgenetica en het brede veld van de neurowetenschappen. Wel is er verschil in toonzetting met de vroegere varianten van deze disciplines, omdat thans meer de nadruk valt op de dynamische interactie tussen het organisme en zijn omgeving. Veel gewicht wordt toegekend aan wat wordt genoemd "de plasticiteit van het brein" en de omgevingsturing van de genexpressie. Dat neemt het feit niet weg dat de beschouwingen deterministisch van toon en antimentalistisch van aard zijn. Zo lezen wij bij een vooraanstaand Nederlands psychiater: "De meeste neurowetenschappers hebben een materialistisch wereldbeeld. Zij gaan ervan uit dat de hersenen het bewustzijn veroorzaken. En ik neem aan dat ook veel psychiaters tegenwoordig denken dat alle psychische verschijnselen uiteindelijk zijn te reduceren tot het fysieke brein. Is de afwijking in de hersenen eenmaal gevonden, dan is daarmee de psychiatrische ziekte verklaard, zo luidt hun redenering. Dit leidt bij hun patiënten tot simplistische opvattingen als 'depressies worden veroorzaakt door een tekort aan neurotransmitters'" (Hengeveld, 2004: 14-15). Psychische stoornis wordt dan niet meer toegeschreven aan de eigen levensvoering maar aan een disfunctie van de hersenen. Kreeg vroeger de omgeving de schuld: "blaming the (m)other", nu wordt de schuld aan het lichaam toegewezen: "blaming the body" (Ross & Pam, 1995).

De tijdgeest is niet alleen biologisch maar is ook instrumentalistisch van aard. Er wordt sterke nadruk gelegd op de ontwikkeling van instrumenten waarmee psychische verbanden meetbaar en in het verlengde daarvan beheersbaar gemaakt kunnen worden. Ook dit punt vindt zijn weerslag op het vlak van psychiatrie en psychotherapie. Trefwoorden zijn protocollieerbaarheid, evalueerbaarheid en standaardisering. Psychotherapie moet kort duren en overzichtelijk zijn en betrekking hebben op omschreven klachten waarvoor speciale behandelmodules beschikbaar zijn.

Een derde en laatste kenmerk van de tijdgeest is het belang dat aan de presentatie of aan het vóórkomen wordt gehecht. Belangrijk is in de huidige tijd, hoe iemand overkomt en of men het in de media goed doet, waarbij met name de vergelijking met anderen zwaar telt. Rivaliteit, prestige en andere waarden uit de narcistische sfeer staan zo bezien hoog genoteerd. Men noemt onze cultuur met reden een

"beeldcultuur", waarin met name het register van het imaginaire telt. Ook dit heeft zijn weerslag op de psychoanalyse. Voor zover de psychoanalyse zich niet voegt naar de biologistische tijdgeest, krijgt zij ook geen maatschappelijk krediet en gaan het maatschappelijk vertrouwen en maatschappelijk prestige in de richting van de neurowetenschappen. In de "strijd om de erkenning" is de psychoanalyse de feitelijke verliezer en oogt zij bovendien in de beeldvorming als "loser" (vergelijk Honneth, 1992). Op een nog dieper niveau wringt hier de schoen. Het grote belang dat in de hedendaagse cultuur niet alleen aan de maatschappelijke beeldvorming maar aan het beeld als zodanig wordt toegekend, maakt de afstand hiervan tot de psychoanalyse als pleitbezorger van het belang van het woord en de verwoording nog groter.

Een mogelijke inbreng van de psychoanalyse

De psychoanalyse lijkt een vreemde eend in de bijt en een soort overblijfsel uit een ver verleden. Uit de korte schets – openheid in de behandeling, aandacht voor de conflictueuze kant van het leven en voor de mogelijk tragische kant daarvan – blijkt reeds de afstand tot het heersende klimaat. Toch kan de psychoanalyse een eigen inbreng hebben. De drie punten (biologisme, instrumentalisme, narcisme) bieden een leidraad (zie tevens Mooij, 2003: 13-15).

Het eerste punt betrof de opvatting dat wij vooral producten van onze genen zijn en van wat de leefomgeving in interactie met ons lichaam bewerkstelt ten gevolge waarvan gedrag grotendeels bepaald zou zijn door biochemische processen. De psychoanalyse zal niet ontkennen dat het bestaan biologisch verankerd is; het belang dat zij altijd aan de seksualiteit heeft toegekend maakt dat goed duidelijk. Zij zal zich evenwel verzetten tegen de biologistische golf. Hiertegen kan zij het belang van de *ervaring* naar voren brengen, waarbij het vooral gaat om de subtiele aspecten van de ervaring. In de positivistische wetenschap zijn deze min of meer buitengesloten, omdat zij zich nu eenmaal niet laten rubriceren. Er vindt bijvoorbeeld veel onderzoek plaats naar de paniekstoornis en haar biologische substraat, maar wat "angst" is, blijft veelal buiten beschouwing, omdat "angst" juist moeilijk te vatten is.

Op dit vlak is de psychoanalyse verwant met de richting in de filosofie die bekend is geworden onder de naam van de fenomenologie – ook al heeft zijzelf vaak geprobeerd scherp afstand hiertoe te bewaren. Ook de fenomenologie was huiverig voor globale rubricering, vanuit

het besef dat, waar het in de ervaring om draait in eerste instantie juist ongrijpbaar is. Het ging haar om een niet-normatieve houding van eerbiediging van wat zich toont en hoe het zich toont, zonder daar een oordeel over te hebben of naar de neurobiologie te grijpen. Wat precies het voorwerp van angst uitmaakt, is immers moeilijk te grijpen, juist omdat het er is maar zich ook onttrekt (*pas sans objet*). De psychoanalyse is te zien als een soort praktische fenomenologie – uiteraard zonder daarin op te gaan. Deze aandacht voor de belevingskant van het menselijk bestaan staat haaks op de dominante biologische kijk, omdat men daar zoveel mogelijk van de belevingswereld en zijn autonome betekenis wil abstraheren.

De psychoanalyse zet zich zo ook af – en dat is het tweede punt – tegen de instrumentele benadering waar dingen, mensen en gevoelens vooral bewerkbaar moeten zijn. Hierbinnen zijn mensen en dingen uit één stuk: zij zijn wat zij zijn. Binnen psychoanalytisch perspectief zijn mensen verdeeld, conflictueus en daarmee instabiel. Gevoelens zijn complex en onttrekken zich. Liefde is ongrijpbaar en gericht op iets dat ongrijpbaar is en is bovendien zelf weer verbonden met bewondering en met de mogelijke omslag naar haat. Lacan kon daarom spreken van "hainamoration": *haine, amour, admiration*. Zoals gevoelens zich onttrekken, zijn de dragers daarvan gespleten. De mens laat zich leiden door wat hij op het moment beleeft en de diepere lagen daarbinnen, maar ook door situaties waarop hij evenmin veel greep heeft of had. Vanwege deze reden heeft de psychoanalyse veel aandacht gehad voor het verleden en voor de geschiedenis of meer algemeen uitgedrukt: de historiciteit van het menselijk bestaan (vergelijk Kennedy, 2002). Het gaat hierbij om het besef dat de mens niet slechts is wie hij is, maar nog steeds is wie hij was – zonder dat te weten of voluit te beseffen. Doel van een psychoanalyse of een psychoanalytische psychotherapie is dan ook deels gelegen in het toegang krijgen tot onwetend-weten. De hypothese van het onbewuste maakt dat een mens, naar psychoanalytisch gezichtspunt, deels niet weet wat hij doet en dat maakt hem deels onbeheersbaar.

De psychoanalyse staat, zo zagen wij, ten derde op gespannen voet met het hedendaagse onmiddellijkheidsdenken. Dingen en mensen dienen in de hedendaagse cultuur transparant te zijn, zonder dat verdeeldheid of schuld en verlies een rol spelen. Het belang van het beeld geeft deze samenhang goed weer, omdat het beeld de illusie van doorzichtigheid geeft. Die onmiddellijkheid betreft niet alleen het beeld maar ook het handelen. De beeldcultuur leidt tot een krachtig narcisme (zie ook Mooij, 2002: 109-127; Lebrun, 1997: 131-137). Hier-

tegenover stelt de psychoanalyse vanouds het *tekort*. Er is geen directe of onmiddellijke weg naar de ander, er is alleen een omweg. De directe weg is een illusie en is uiteindelijk desastreus. Zo bezien gaf de Duitse filosoof Ernst Cassirer een formulering die als de kortste samenvatting van de psychoanalyse kan gelden: "Das Paradies der reinen Unmittelbarkeit ist verschlossen" (Cassirer, 1964: 51). Elke toegang tot de wereld is zo gezien symbolisch bemiddeld en behoeft steun van symbolische stelsels, zoals de taal, verhalen, beelden, normen, welke beelden en verhalen het subject vormen. Dat geldt niet alleen voor de menselijke soort, maar voor ieder mens afzonderlijk. Zo construeert naar psychoanalytisch gezichtspunt ieder voor zich een eigen visie of raamwerk waarbinnen hij zijn wereld vormgeeft: een fantasma ofwel basisfantasie. De ontmoeting tussen twee mensen is dan vooreerst de ontmoeting tussen twee fantasma's, die per definitie niet op elkaar zijn afgestemd. Hoewel de toegang tot de ander bemiddeld is door zo'n raamwerk van de fantasie, gaat de ander niet in deze bemiddeling op. Als iemand de ander ziet, krijgt hij wat hij ziet, maar hij krijgt nog meer dan dat. Er is iets in het subject waarop het geen greep heeft en dat zich aan hem onttrekt en hem toch bepaalt. Ook die diepere verlangens moeten zich realiseren via de weg van de cultuur ofwel via de weg van vraag en aanbod. Zo wordt bevrediging, geluk of genot gevonden, maar dit genot is niet totaal doch *gedeeltelijk*. Er is, in deze lijn gedacht, geen directe toegang en geen direct genot. Een totale en directe of onbemiddelde bevrediging is uiteindelijk desastreus.

De moderniteit

De psychoanalyse beklemtoont het belang van de subjectieve beleving, van verdeeldheid en conflict en tenslotte van het tekort. Zij staat zo gezien haaks op de hedendaagse cultuur met haar doordringend biologisme, instrumentalisme en narcisme. Zo lijkt het alsof de psychoanalyse en de huidige tijd elkaar uitsluiten en dat zou haar verval kunnen verklaren. Toch is die conclusie wellicht te snel. Het zou ook kunnen zijn dat de psychoanalyse een herinnering is aan wat de tijd van nu dreigt te vergeten. Dan zou de tijd van nu eenzijdig en oppervlakkig zijn. In dat geval zou de huidige tijd een eenzijdige aanscherping van de moderne tijd, de moderniteit, in haar geheel zijn. Om dit te onderzoeken moeten wij de problematiek van de moderniteit breder bezien. De samenhang is complex omdat de moderne tijd, de moderniteit, niet alleen gekenmerkt is door biologisme, instrumentalisme en

narcisme, samengevat in de term van "instrumentaliteit", maar ook gekenmerkt is door een hoge waardering van "subjectiviteit".

Juist dit subjectieve element scheidt de denkvorm van de moderne tijd, die aanvangt in de zeventiende en achttiende eeuw, van de premoderne denkvorm. Binnen een premoderne denkvorm – zoals die in de Oudheid en de Middeleeuwen aangetroffen kan worden – achtten men de dingen zelf op enigerlei wijze direct kenbaar zonder de complicerende tussenkomst van de mens (Mooij, 2002: 15-21). De betekenissen en essenties lagen als het ware in de werkelijkheid besloten en deze hoefden slechts afgelezen te worden om de werkelijkheid te zien zoals zij in wezen was (Pieper, 1966: 64).

Het moderne denken ofwel de moderniteit breekt met deze harmoniegedachte met als gevolg waarvan een breuk of cesuur tussen mens en werkelijkheid gaat ontstaan. Deze breuk of breukstreep in de verhouding tussen mens en werkelijkheid is een uitvloeisel van de onderkenning van de eigen inbreng van de mens in het proces van kennisverwerving. In een premoderne cultuur was het volstrekt aannemelijk dat er buiten de mens om een natuurlijke ordening was waarbinnen de dingen en de mens zelf een vaste plaats hadden: een schijnbaar natuurlijk gegeven symbolische orde. Allengs is in de moderne tijd de mens niet meer degene die de werkelijkheid passief registreert, maar wordt hij degene die in het proces van kennisverwerving actief zijn eigen ordeningen aanbrengt, die verschillend zijn van de natuurlijke ordeningen die hij aantreft. Omdat aan de mens een vrijheid van ontwerp toekomt, is het hem mogelijk een verscheidenheid aan wereldbeelden te produceren. Deze verscheidenheid laat onverlet dat het geconstrueerde beeld instrumenteel van karakter is. Er vindt zo een ingrijpende verandering van de opvatting van het proces van kennisverwerving plaats. De kern hiervan is dat er een zeer nauwe relatie gaat ontstaan tussen het kennen enerzijds en het maken anderzijds (Kuypers, 1968). De kennis spiegelt niet meer de werkelijkheid maar biedt een beeld of model. In de moderne tijd is bij uitstek kenbaar en waar (*verum*) wat maakbaar (*factum*) is: *verum et factum convertuntur*.

In de moderne tijd ontstaat niet alleen een gaping (*béance*) tussen mens en werkelijkheid maar in het verlengde daarvan ontstaat ook een scheiding tussen de sfeer van *zijn* en die van *behoren*: *is* komt tegenover *ought* te staan. Omdat de mens op instrumentele wijze een beeld van de werkelijkheid ontwerpt, is uit dit beeld niet af te leiden hoe de werkelijkheid *echt* of naar haar ware aard is. Zo wordt tevens gebroken met de klassieke Aristotelische ethiek volgens welke in de natuur zelf is vastgelegd naar welk doel geleefd moet worden, wil men een

goed leven leiden. Er was toen een samenhang tussen het ware, het goede en het geluk. Lacan zou aan deze samenhang refereren in zijn "Kant *avec* Sade" met het citaat: "Mann füllt sich wohl im Guten" (Lacan, 1966 [1963]: 766). Kant is de sleutelfiguur in deze breuk met de klassieke ethiek, aangezien hij doordrongen was van de betrekkelijkheid en daarmee de uiteindelijke ongefundeerdheid van de verschillende concrete invullingen van het "goede leven" om welke reden de grondslag van de levensvoering door ieder opnieuw geconstrueerd moest worden. In het verlengde hiervan kon Heidegger (1967: 42-43) de nadruk leggen op de "Jemeinigkeit" van ieder bestaan en Lacan op de uniciteit van het verlangen: "ne pas céder sur *son désir*".³

Er ontstaat in de moderne tijd niet alleen een breuk tussen de mens en de natuur en vervolgens een scheiding tussen zijn en behoren maar tenslotte ook een splijting tussen natuur en cultuur. De cultuur is niet meer datgene dat de mens op een natuurlijke wijze omgeeft zoals dat het geval was in de klassieke wereld en binnen het christelijke wereldbeeld toen dat nog op algemene bijval kon rekenen. De instellingen van de samenleving waren binnen dat perspectief een uitvloeisel van de menselijke natuur of van een door God gegeven scheppingsordening. De nieuwe constellatie die met de moderne tijd zijn intrede doet leidt dan ook onvermijdelijk tot de noodzaak van een opnieuw doordenken en uitvinden van het samenlevingsverband: de noodzaak van het smeden van een sociale band tussen vreemden die elkaar in beginsel naar het leven staan of enkelingen wier zelfverwerkelijking in eigendom hen van elkaar doet vervreemden. Een sociaal contract denken, waarin de verbinding met de natuur wordt doorgesneden en het vlak van de representatie wordt ingesteld, doet met Hobbes zijn intrede (Jaume, 1986). De symbolische orde is in de moderne tijd niet meer een schijnbaar natuurlijk gegeven, maar wordt een constructie die in haar particulariteit berust op een toeval zonder dat er een uitwendige garant is: "il n'y a pas d'Autre de l'Autre" (Lacan, 1966 [1960]: 818). Op grond daarvan wordt een daarin besloten liggende Wet niet meer als harmonisch maar als potentieel traumatisch ervaren. Ook de sociale werkelijkheid heeft in sterke mate haar natuurlijk normatieve gehalte verloren en met het verlies daarvan moet de sociale band (*lien social*) op een geheel nieuw vlak uitgevonden worden (Mooij, 2002: 127-147).

---

3. De feitelijke formulering van Lacan is zoals bekend voorzichtiger gesteld dan deze gangbare afkorting (zie Lacan 1959-1960: 368).

Het belang van de representatie blijft niet beperkt tot het publieke domein (van de representatieve democratie) maar doortrekt ook de filosofie met het primaat van het begrip *Vorstellung* dat nadien ook in de psychoanalyse een sleutelrol te vervullen krijgt en dat bij Lacan tot het centrale thema van zijn theoretiseren gemaakt wordt (betekenaar, representatie) (Le Gaufey, 1998: 100-121). Er ontstaat een gaping tussen de orde van de werkelijkheid en de symbolisering ervan ofwel een splijting tussen het *reële* en het *symbolische*, die in een premoderne cultuur volstrekt ondenkbaar is.

Relativering van de relativering van waarden

Toch zijn er kanttekeningen te maken bij de geschetste relativering die door de moderniteit is doorgevoerd. Deze relativering kan zelf weer enigermate gerelativeerd worden, zodat er enige ruimte voor universaliteit blijft bestaan. Ook al staat de ene mens de ander uiteindelijk naar het leven (*homo homini lupus*), toch wil de mens algemeen gesteld leven. Op deze levenswil is de strijd op leven en dood zelfs gebaseerd. Als deze levenswil een min of meer fundamenteel verlangen en daarmee een universele werkelijkheid betreft, valt daarop ook een universele waarde te baseren: de waarde van de bescherming van het leven.

In het verlengde hiervan heeft men gepoogd tot een opstelling te komen van een elementaire inventaris van de menselijke conditie (zoals arbeid, zorg voor kinderen en dergelijke) (Nussbaum, 1997). Deze benadering sluit aan bij de klassieke en met name Aristotelische traditie maar wijkt er ook van af. Voor zover men streeft te komen tot een algemene bepaling van de menselijke conditie sluit zij erbij aan, maar voor zover deze bepaling slechts de basisuitrusting van de mens betreft en geen oordeel inhoudt over de verdere strekking en invulling van het menselijk leven, wijkt zij ervan af. Wel kan men in het verlengde hiervan tot een *getemperd universalisme* ten aanzien van de gelding van bepaalde waarden komen. Omdat deze waarden fundamentele verlangens en fundamentele vermogens betreffen, kunnen zij in zekere zin als universeel worden gekwalificeerd. De tempering heeft betrekking op het zeer algemene karakter ervan waarbij niet getreden wordt in enige concrete invulling (Mooij, 2004: 193-195).

Een tweede relativering van de relativering van waarden is gegeven met het project van de moderniteit zelf. Voor zover het project van de moderniteit leidt tot een scheiding van zijn en behoren, is dit project zelf uitdrukking van waarden die daaraan ten grondslag liggen. Dit

loopt parallel aan het bekende door Max Weber gemaakte onderscheid tussen waardeoordelen die binnen een concrete wetenschap geen plaats dienen te hebben en de betrokkenheid van de wetenschap als zodanig op fundamentele waarden, zoals bijvoorbeeld de waarde van de waardevrijheid zelf. Deze moderne waarden of waarden die aan de moderniteit ten grondslag liggen betreffen twee waardecomplexen. Het eerste betreft de aansporing zich niet te laten leiden door overlevering en traditie maar zich vrijelijk een beeld van de werkelijkheid te vormen. Het tweede vloeit daaruit voort en leidt tot de gelijkstelling van kenbaarheid en maakbaarheid. Het waardecomplex van vrijheid en zelfbepaling, samengevat in de term "subjectiviteit", en dat van maakbaarheid en doelmatigheid, samengevat in de term "instrumentaliteit", gaan dus als de twee centrale moderne waardecomplexen hand in hand.

De gespletenheid van de moderniteit

De eigen vormgeving van deze waarden in de moderniteit leidt tot een centraal probleem en dat betreft de onderlinge verhouding van de waarden indien zij verwerkelijkt worden. Dit is een probleem, omdat de twee waardecomplexen weliswaar samenhangen maar ook in een onderlinge spanningsverhouding staan. Volgens een gangbare visie die oorspronkelijk door Horkheimer en Adorno is gepresenteerd, is er een soort dialectiek van de moderniteit volgens welke deze zich op een gegeven moment dan wel noodzakelijkerwijs tegen zichzelf keert (Horkheimer & Adorno, 1968).⁴ Dit tegen zichzelf keren is als het ware voorgeprogrammeerd binnen het project van de moderniteit en gaat terug op de spanningsverhouding tussen moderne waardecomplexen. De vrijheid in de moderne zin moet zich, naar deze gedachtegang, verwerkelijken door middel van de constructie van instrumenten waarmee het leven gestuurd kan worden, maar de toenemende verzelfstandiging van de instrumenten leidt tot een overwaardering van de sfeer van instrumentaliteit. De moderniteit heeft zo een tweevoudig gezicht: zij is gespleten. Aan de ene kant valt een zwaar accent op de vrije subjectiviteit die aan al het menselijk doen en laten ten grondslag ligt. Aan de andere kant verschijnt de werkelijkheid als beheersbaar, controleerbaar en transparant. Deze twee kanten hangen samen maar

---

4. Zie Adorno (1966: 209-293). Dit boek is ook geënt op de these van de "dialectiek van de Verlichting" en de dialectische samenhang tussen vrijheid en het verlies daarvan wordt hierin vooral toegelicht aan de hand van Kant.

er bestaat ook een tegenstelling tussen beide. Zij hangen samen omdat de instrumentele en objectiverende verhouding tot de werkelijkheid een uitvloeisel vormt van de subjectieve verhouding tot de werkelijkheid. Er is een antagonisme omdat hun effecten tegengesteld zijn (Mooij, 2002: 40-41).

Er is anders gezegd een logische incompatibiliteit tussen de twee waardecomplexen. De een sluit de ander logisch gezien uit, omdat wie handelen of beleven beschrijft in termen van subjectiviteit voor de duur van deze beschrijving geen beroep kan doen op het begripveld van de instrumentaliteit en objectiviteit. Aan de andere kant wordt het ene veld door het andere opgeroepen. Zij verhouden zich tot elkaar in de vorm van wat men kan noemen een "interne uitsluiting". De een sluit de ander op conceptueel vlak inhoudelijk uit, maar ieder van beide roept de ander tevens tot aanzijn. Inhoudelijk sluiten zij elkaar uit, maar performatief impliceren zij elkaar.⁵ Zo is de moderniteit gekenmerkt door een gespletenheid die door de moderniteit zelf in het leven wordt geroepen, zonder dat een conceptuele synthese mogelijk is. Het is in dit spanningsveld dat de psychoanalyse is ontstaan en zich bevindt. De psychoanalyse houdt zich immers bij uitstek bezig met de pool van de subjectiviteit. Bij haar telt het belang van de beleving, van de conflictmatigheid en van het tekort.

De plaats van de psychoanalyse in de moderniteit

De psychoanalyse is op het wereldtoneel verschenen als onderdeel van de moderne psychiatrie. Als men de plaats van de psychoanalyse in de moderne cultuur wil bepalen, zal men haar moeten relateren aan die van de psychiatrie. Men laat de moderne psychiatrie beginnen met de daad van Pinel die ten tijde van de Franse Revolutie psychisch gestoorden van hun ketenen bevrijdde. Daarmee is niet gezegd dat toen pas psychische stoornis ontstond maar dat op dat moment een nieuwe omgang ermee en ook een nieuwe conceptualisatie ervan mogelijk bleken. Ook tevoren was er psychische stoornis en werd zij als stoornis gezien en als zodanig gewaardeerd. Zo zijn er de traditionele ziektekundige waardeoordelen op grond waarvan men in alle tijden kon spreken van melancholie, manie, waan en dergelijke. Deze stoornissen komen min of meer universeel voor, al zal de kleuring

---

5. De terminologie van "interne uitsluiting" verwijst naar een van de mogelijke lezingen van de *pointon* in de verhouding van $\$$ en *a* (*exclusion interne*). In de tekst gaat het om een soortgelijke verhouding tussen subjectiviteit (als zodanig) en objectiviteit (als zodanig).

ervan maatschappelijk en cultureel bepaald zijn. Zo kent de psychiatrie waardeoordelen die "getemperd universeel" genoemd kunnen worden.

De moderne psychiatrie voegt vervolgens aan deze premoderne "getemperd universele" waarderingen een moderne problematiek toe. Ook zij blijkt dezelfde spanningsverhouding te kennen tussen de dimensies van subjectiviteit en van instrumentaliteit.

Voor een deel richt zij zich op de sfeer van de subjectiviteit. Dat betreft in haar geval een concretisering ervan in de richting van de innerlijke belevingswereld ofwel psychische realiteit. Zij treedt dan op als beschrijvende psychopathologie met veel aandacht voor de belevingswerkelijkheid. Zij kent in die hoedanigheid twee gestalten. Haar eerste gestalte is de fenomenologie waarbij aandacht geschonken wordt aan het innerlijk beleven (de waanbeleving, het hallucinatoire beleven, belevingen van dissociatie). Daarnaast heeft zij veel oog voor de conflictmatigheid.

Dat is de tweede gedaante van de beschrijvende psychopathologie: de strikt psychoanalytische optiek. De cultuur ligt, zo leerde de moderniteit, niet in het verlengde van de menselijke natuur omdat er naar modern inzicht een tegenstelling besloten ligt tussen de menselijke aandriften en de eisen van de cultuur. Deze moderne visie staat uiteraard haaks op een premoderne optiek waarbinnen de instellingen van de samenleving juist gezien worden als een uitvloeisel van de menselijke natuur. Is de premoderne visie geënt op het schema van de harmonie, zo is de moderne visie gestempeld door onvermijdelijke conflictmatigheid; deze betreft de relatie tussen mens en samenleving en weerspiegelt zich in een innerlijke verdeeldheid of innerlijk conflict.

De psychoanalyse heeft het thema van de innerlijke verdeeldheid van de mens en de hieraan inherente conflictmatigheid tot het centrale onderwerp gemaakt: de gespletenheid van het subject (*division du sujet*), de noodzaak van *Triebverzicht*, van verdringing en het onvermijdelijk ontstaan van een duurzaam "onbehagen in de cultuur" (Freud, 1930a). Dit innerlijke conflict uit zich in een typisch moderne vorm van stoornis te weten neurotische stoornis alsmede in verwante vormen van persoonlijkheidsstoornis. Zo bezien is de psychoanalyse die zich richt op de innerlijke beleving en de innerlijke conflictmatigheid, een direct uitvloeisel van de moderniteit. Daarmee is het ontstaan van de psychoanalyse buiten de moderniteit ondenkbaar, zoals ook de psychoanalytische notie van een "onbehagen in de cultuur" ondenkbaar is

binnen een premoderne cultuur.⁶ Het psychoanalytisch gedachtegoed is daarbij geënt op die pool van de moderniteit die in het teken staat van de subjectiviteit.

Maar ook de andere pool van de moderniteit laat zich gelden. Voor een ander deel richt de moderne psychiatrie zich naar een instrumentele benadering. Hierin wordt zij gevoed door de andere pool van de moderniteit. Het betreft de psychiatrie die zich als natuurwetenschap wil vestigen. Zij richt zich op de buitenkant der dingen. Deze vindt haar oorsprong in de mechanisering van het wereldbeeld, die zich ook over het menselijk lichaam is gaan uitstrekken ten gevolge waarvan het menselijk lichaam kon gaan verschijnen als een buitengewoon ingewikkeld informatieverwerkend mechaniek (Koyré, 1957). Hier staan maximalisering van de transparantie en reductie van de meerzinnigheid hoog in het vaandel geschreven. Op het terrein van de psychiatrie toegepast leidt deze visie inhoudelijk tot een conceptie van psychische stoornis volgens welke lichamelijke en biologische factoren als beslissend worden gezien bij het ontstaan van psychische stoornis. Dan overheerst een biologische denkrichting met een overeenkomstige invloed van de biologische wetenschappen zoals de hersenwetenschappen, genetica en evolutiebiologie. Psychische stoornis wordt dan niet meer toegeschreven aan de eigen levensvoering maar aan een disfunctie van de hersenen. Dit leidt tot een sterke medicalisering van allerlei levensproblemen, nadat deze eerst als stoornis zijn gerubriceerd. Als centraal referentiepunt treedt in de plaats van het begrip "conflict" dat van "defect" naar voren. De behandelingsvoorstellen zijn in het verlengde hiervan overwegend biologisch of gedragsmatig en instrumenteel van aard en vertonen een sterke voorkeur voor gereglementeerde diagnose-behandelcombinaties (DBC's). Voor zover de stoornis geacht wordt veroorzaakt te zijn door een omschreven defect op het niveau van aanleg of biochemie, is behandeling daarvan in beginsel mogelijk door middel van psychofarmaca of revalidatieprogramma's. Als volledig herstel niet mogelijk is, zoals natuurlijk vaak het geval zal zijn, ligt het behandeldoel lager en is dit beperkt tot acceptatie en controle van het defect (*no cure but control*).

---

6. Ook volgens J.-C. Milner is er een wederzijdse uitsluiting tussen het premoderne denken (dat hij betitelt als "épistémè antique") en de psychoanalyse. Zie Milner (1995: 53): "Si la psychanalyse y a partie liée à l'émergence de l'univers moderne, c'est là, bien évidemment, une de ses conditions positives, mais le doctrinal de la science dit davantage; il recèle également une condition négative: la disparition de la science antique".

Deze benadering leidt tot een zekere ontmanteling van de menselijke verantwoordelijkheid, omdat hierbinnen een psychische stoornis niet gezien wordt als iets waartoe de eigen levensvoering soms kan leiden, maar als iets dat iemand overkomt als het gevolg van cerebrale disfunctie of genetische defecten, waarvoor men geen verantwoordelijkheid dragen kan. Het lichaam krijgt de schuld toegewezen, terwijl de mens wordt vrijgepleit van zijn verantwoordelijkheid voor en schuld aan de ziekte. Hier zien wij weer de typische dialectiek van de moderne tijd waarbij een toename van de mogelijkheid van controle en daarmee van vrijheid op zeker moment kan omslaan in een beperking daarvan.

Waarde van de psychoanalytische benadering

Dat wil niet zeggen dat de instrumentele diagnostiek zonder belang is, maar dit belang is beperkt. Wij weten, ondanks alle meetinstrumenten, niet wat de ander voor ons in petto heeft. Wij proberen dat gevaar in te dammen in een homogenisering van de ervaring, waardoor wij ons van de ander een beeld vormen en deze grijpbaar en beheersbaar zou worden.

Daarom blijft een psychoanalytische vorm van psychopathologie die gericht is op psychopathologische structuren van het verlangen (en van posities waarbinnen het niet tot de structuur van een verlangen is kunnen komen) nodig. Wel ligt daar een steen des aanstoots voor de instrumentele psychopathologie, omdat het conflictmodel niet ontvankelijk is voor een instrumentele psychopathologie en men daarbinnen altijd terugvalt op een functiemodel van de menselijke geest – dat haaks staat op dynamisch structuurmodel.

Eenzelfde overweging als ten aanzien van de instrumentele psychopathologie geldt de huidige overmatige belangstelling voor de neurowetenschappen, gedragsgenetica en evolutionaire psychopathologie. Niemand zal de betrokkenheid van het centrale zenuwstelsel bij de cognitieve en affectieve functie ook maar relativeren; en ook niemand zal gebleken erfelijkheid van allerlei gedragspatronen binnen een familie of volk ontkennen; ook zal niemand het darwinistisch perspectief op het ontstaan van de soorten betwijfelen.

Maar wel kan men vraagtekens zetten bij de typering van de mens als overlevingsmachine, en bij de huidige tendens om het beleven geheel in termen van cerebrale disfuncties of plasmaspiegels te beschrijven, zoals in de psychiatrie maar ook in het dagelijks leven vaak en toenemend het geval is.

De psychoanalyse en de moderniteit

De moderniteit zelf is gespleten en daarmee instabiel en zij heeft de psychoanalyse (en elk ander denken van de subjectiviteit) nodig om niet al te eenzijdig en te beperkt te worden.

De moderniteit leert de mens de beheersing over de natuur, maar zij impliceert tevens dat de moderne mens zich niet meer kan beroepen op een natuurlijke orde (van God of de natuur of van de volksaard). Het subject moet zelf zijn eigen leven vorm geven en daarvoor verantwoordelijkheid dragen. Er is geen grote Ander ofwel geen "Ander van de Ander" die garant staat en de dienst uitmaakt en zegt: "ja jongen, ja meisje, het is goed zo" (Lacan, 1966 [1960]: 818). Uiteindelijk is dit ook de boodschap van de psychoanalyse: het belang van de levenservaring, van verdeeldheid en verlies als zaken die er toe doen, waarvan het miskennen grote gevolgen kan hebben in de persoonlijke levenssfeer en op maatschappelijk vlak.

Daarmee is het ook de historische taak van de psychoanalyse de dimensie van de subjectiviteit te bewaken om een tegenwicht te kunnen bieden aan het huidige overwicht van de pool van instrumentaliteit (met zijn biologisme, instrumentalisme en onmiddellijkheidsdenken). Zij kan haar gedachtegoed daartegenover stellen: het belang van de beleving, van verdeeldheid en conflict en van het tekort.

Daarnaast zal er vanuit het hedendaagse biologisme een sterke verleiding kunnen uitgaan naar de psychoanalyse, voorzover men denkt binnen een biologische denkwijze (van de neurowetenschappen, evolutionaire psychologie, gedragsgenetica) wellicht beschutting te kunnen vinden tegen de gure wind die waait. Toch is het de vraag of de psychoanalyse in dat geval haar taak niet verloochent en zich daarmee ook op termijn tot onbeduidendheid laat reduceren. De diepere reden van haar impopulariteit van dit moment ligt vermoedelijk in haar centrale thematiek van verlies, schuld en verdeeldheid en van een slechts gedeeltelijk genot, terwijl het instrumentele betoog deze elementen wegneemt en de mens uiteindelijk schuldeloos maakt. De betekenis van de psychoanalyse voor deze tijd is dan gelegen in het feit dat zij niet past in deze tijd. Juist daar ligt dan haar betekenis van dit moment: de vertolking van een niet integreerbare rest waar deze tijd geen raad mee weet.

Psychoanalysis and Modernity

Summary: This article gives a rough sketch of psychoanalysis as part of modern culture (modernity) and as participating in the problematic of modern culture (modernity). It starts from the present day lack of interest in psychoanalysis. Psychoanalysis is minimally defined by its concern for human experience, dividedness and conflict and for the maintenance of a lack. Present day culture can be described by a prevalence of instrumentalism, narcissism and the practice of a culture of immediacy. It can be interpreted in a one-sided way as an actualisation of modernity. Modernity is not characterized by instrumentality alone but also by the importance of the dimension of subjectivity (experience, conflict and lack). The actual relevance of psychoanalysis might be found in the way psychoanalysis reminds present day culture of its own one-sidedness in relation to modernity.

Key words: Psychoanalysis, Modernity, Values, Hermeneutics, Instrumentalism.

Bibliografie

- Th. Adorno (1966), *Negative Dialektik*, Frankfurt a.M, Suhrkamp.
- E. Cassirer (1964 [1923]), *Philosophie der symbolischen Formen. Teil 1*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- S. Freud (1930a), "Het onbehagen in de cultuur", *Cultuur en Religie* 3, Meppel-Amsterdam, Boom, 1984, pp. 77-174.
- M. Heidegger (1967 [1927]), *Sein und Zeit*, Tübingen, Niemeyer.
- M. Hengeveld (2004), *How can we know the dancer from the dance? Psychiatrie tussen materie en betekenis*, oratie Erasmus Universiteit, Amsterdam, Benecke.
- A. Honneth (1992), *Kampf um Anerkennung*, Frankfurt a.M., Suhrkamp Verlag.
- M. Horkheimer & Th. Adorno (1968 [1947]), *Dialektik der Aufklärung*, Amsterdam, De Munter.
- L. Jaume (1986), *Hobbes et l'état représentatif moderne*, Paris, PUF.
- R. Kennedy (2002), *Psychoanalysis, History and Subjectivity*, London, Brunner/Routledge.
- A. Koyré (1957), *From the Closed World to the Infinite Universe*, Baltimore, John Hopkins Press.
- K. Kuypers (1968), "De relatie tussen kennen en maken als wetenschapstheoretisch beginsel", *Algemeen Nederlands Tijdschrift voor Wijsbegeerte en Psychologie*, jg. 60, pp. 179-200.
- J. Lacan (1986 [1959-1960]), *Le Séminaire, Livre VII, L'éthique de la psychanalyse*, texte établi par J.-A. Miller, Paris, du Seuil.
- J. Lacan (1966 [1960]), "Subversion du sujet et dialectique du désir dans l'inconscient freudien. Communication au Congrès à Royaumont", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 793-827.
- J. Lacan (1966 [1963]), "Kant avec Sade", *Écrits*, Paris, du Seuil, pp. 765-790.
- J.P. Lebrun (1997), *Un monde sans limite. Essai pour une clinique du social*, Toulouse, Érès.
- G. Le Gaufey (1998), *L'anatomie de la troisième personne*, Paris, EPEL.
- J.-C. Milner (1995), *L'œuvre claire*, Paris, du Seuil.
- A. Mooij (2002), *Psychoanalytisch gedachtegoed. Een modern perspectief*, Amsterdam, Boom.
- A. Mooij (2003), "Freud en de wetenschap. Een apologie van de psychoanalyse", *De Academische Boekengids* no. 41, pp.13-15.
- A. Mooij (2004), *Toerekeningsvatbaarheid. Over handelingsvrijheid*, Amsterdam, Boom.

- M. Nussbaum (1997), *Cultivating Humanity. A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Cambridge MA/London, Harvard UP.
- J. Pieper (1966 [1947]), *Die Wahrheit der Dingen*, München, Kösel Verlag.
- C.A. Ross & A. Pam (1995), *Pseudoscience in Biological Psychiatry. Blaming the Body*, New York, Wiley.
- W.F. van Leeuwen (1973), "Het psychoanalytisch minimum", in A.P. Cassee e.a. (red.), *Klinische Psychologie in Nederland*, Deventer, Loghum Slaterus, pp. 56-79.